

POLITIKA I DRUŠTVO¹
POLITICS AND SOCIETY²

Sažetak

Tekst je prikaz knjige Olge Popović-Obradović „Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka“

Summary

The text is a review of the book entitled: *What size and what kind of the state: essays about political and social history of Serbia from XIX to XXI century* by Olga Popović-Obradović

Najvažnija uloga knjige, napisao je Borhes, jeste da podstakne čovjeka da misli. Problemi „zatamnjene prošlosti“, „skrivenih strana historije“, „kulture zaborava“ i selektivnog društvenog sjećanja izazivaju znatnu pozornost u „historiografijama tranzicije“ na postjugoslavenskom prostoru. Nužno je multiperspektivno raščlanjivanje i redefiniranje odnosa prema vlastitoj prošlosti, baziranoj na racionalnim prosudbama historijskih etapa i dionica. Ona se pritom, shvaćena kao složenost, ne može ocjenjivati samo iz lokalne perspektive, niti se mogu ignorirati naučna tumačenja i dostignuća u okruženju. Temeljnije analize mogu otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja prethodnih zbivanja, pri čemu se ne radi toliko o novim saznanjima nego više o pomjeranjima akcenta, istraživanjima zanemarenih segmenata višeslojne prošlosti, neideologiziranim i drugačijim uglovima promatranja koji iziskuju potrebe novog vremena. Historija kao polifoničan i višeznačan proces umnogome je ovisna od historičara – ključnih činilaca koji započinju od sadašnjeg da bi rastumačili jučerašnje, težeći da stručni sintetički, ali u znatnoj mjeri i analitički rezultat dovedu što bliže svom vremenu.

1 Prikaz knjige Olge Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, priredila i pogovor napisala Latinka Perović, izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2009., str. 643.

2 Review of the book: *What size and what kind of the state: essays about political and social history of Serbia from XIX to XXI century* by Olga Popović-Obradović

Historijsku nauku, koja je po definiciji aksiološka, skeptična i kritična, simboliziraju svakako i značajni naučnici. Među njima je i dr. Olga Popović-Obradović (1954–2007), rano preminula pravna historičarka, čija je značajna studija *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine* (Beograd, 1998), identificirajući njegov kontroverzni karakter, razvejala mitove, apriorna stano- višta i ustaljena nekritička mišljenja o tom navodnom “zlatnom dobu” ranog srpskog parlamentarizma, koje je na kraju XX stoljeća postalo važna poluga srpskog nacionalizma. U njenu, posthumno objavljenu knjigu *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, uz uvodni članak dr. Latinke Perović pod naslovom *Olga Popović-Obradović i njeno čitanje istorije Srbije u moderno doba*, uvršteno je više njenih radova svrsta- nih u šest tematskih cjelina: *Ustavnost i vladavina prava; Politički koncepti srpskih elita; Modernizacija bez modernosti; Novi državni okvir: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca; Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija: početak kraja; Istoričar kao savremenik: znanjem protiv upotrebe istorije*. Te- matske cjeline su podijeljene u 16 poglavlja (I–XVI), koja sadrže rasprave, članke i intervjuje. Knjiga ima i priloge: *I Naučni razvoj Olge Popović-Obra- dović; II Prijatelji i kolege o ličnosti Olge Popović-Obradović*. U prilogu *III* nalaze se tekstovi o prvom i drugom izdanju njene studije *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, a u poglavlju *IV* prijedlozi za englesko izda- nje spomenute studije. Na kraju je data i bibliografija autorice.

U Srbiji, koja u regionu u tome nije izuzetak, neosporno postoji više hi- storiografija, od kvazinaučne, preko one ušančene u zastarjele istraživačke metode i “užeglo znanje” do savremene, pri čemu svaka živi svojim životom, u međusobnim sporovima ili ignoriranjima, kao i sa različitim sferama utica- ja. Neki historičari (Č. Antić) smatraju da su srpski intelektualci koji vjeru- ju da je srpski narod historijski i civilizacijski suprotstavljen modernizaciji, malobrojni ali uticajni: „Stvorena je već bogata literatura koja potkrepljuje tezu da upravo Srbi nisu bili spremni ni sposobni da izgrade demokratsku državu, da nisu poznavali ni dozvoljavali građanske slobode, niti bili spre- mnii da plate skupu cenu neophodne modernizacije“. Knjiga *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, produkt savremene, manjinske kritičke historiografije, bitna je kako za razumijevanje ukupnog djela autorice, kontroverznih dionica novije historije Srbije, njenih hroničnih problema da se emancipira i modernizira, ali i različitih pogleda među srpskim historičarima. Sva fundamentalna pitanja, za Srbiju XIX i XX stoljeća, promatrano u cjelini, svodiva su na dva osnovna: prvo je odnos pre- ma vrijednostima savremenog doba ili prema modernizaciji u najširem smislu riječi, ono što se često određuje kao odnos Srbije prema Zapadu; drugo je na-

cionalni program Srbije kao izraz njenog odnosa prema susjednim narodima i Srbima van svog državnog teritorija. Suština moderne srpske državne ideje, po njenom sudu, bila je i ostala državno ujedinjenje svih zemalja koje se, po navodnom etničkom ili historijskom pravu, smatraju srpskim. Ta državna ideja je odavno nazvana “osveta Kosova”, te je, po pravilu, podrazumijevala rat za teritorije, ne nužno Kosovo, odnosno svakako ne i samo njega. Državno pitanje tretirano je kao pitanje teritorije i granica. Sagledavajući u historijskoj perspektivi uzroke i posljedice savremenih političkih zbivanja u Srbiji Olga Popović-Obradović je identificirala dominantne i recesivne obrasce političke kulture u Srbiji koji se, u različitim političkim režimima i državno-pravnim formacijama, mahom preslikavaju. Osnovna vododijelnica, po njoj je “odnos prema Zapadu kao kulturno-civilizacijskom modelu” (str. 328).

Posebnu pažnju posvetila je mitovima vezanim za navodno “zlatno doba” srpske demokratije (1903–1914), njegovoj instrumentalizaciji krajem XX stoljeća i aktuelizaciji kako bi se u njemu našao oslonac tezi o navodno autentično demokratskom karakteru srpske državotvorne ideje i njenoj evropskoj liberalnoj orijentaciji. Politička sadržina parlamentarnih institucija u Srbiji bitno je, međutim, odstupala od osnovnih načela parlamentarne države. Uvođenje parlamentarnih institucija 1903. i njihovo jedanaestogodišnje funkcioniranje predstavlja “tipičan primer recesije modernih političkih institucija u predmodernom društvu”. Mit o “zlatnom dobu” stvorili su već njegovi savremenici – radikali. Tada je on postao važan politički instrument, korišten za legitimiranje brutalnog ubistva kraljevskog para Obrenović, političkog progona novog režima, bojkota međunarodne zajednice koji je, u različitom intenzitetu, trajao sve do 1914. godine, ali i za prikrivanje snažnog političkog uticaja vojske. Ona je, naime, pobjedom velikodržavnog nacionalizma, stekla uloga kreatora i vrhovnog arbitra vanjske, a posredno i unutarnje politike. Srpski oficiri su bili pioniri “modernog srpskog nacionalizma”, govorio je Nikola Stojanović. Dok je vojska u političkom životu pod Obrenovićima stajala pod kraljem, dolaskom Petra Karađorđevića na prijesto, postalo je obrnuto. Ona će svoje političke ciljeve ostvarivati preko institucija režima, koristeći se autoritetom sile koja je stvorila novi režim i koja ga je mogla i osporiti. Srbija je, rukovodena politikom ujedinjenja srpskog naroda i širenja državne teritorije, razdoblje 1903–1914, “provela ili u stanju rata ili pripremajući se za rat” (str. 243). Takva politika je vojsku učinila jednom od najznačajnijih državnih institucija. Osnovna sadržina snažnog nacionalizma podrazumijevala je rat. Jovan Cvijić je 1907. zalažući se za “novi srpski patriotizam”, pisao: “Svet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operiše sa mnogo većom celinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije

Balkanskog poluostrva... mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna". Za politiku etničkog nacionalizma zločini su bili legitimno sredstvo. Formirana je paravojna organizacija "Narodna odbrana", sa zadatkom da pripremi gerilu u Bosni i Hercegovini, pokrenuti su novi listovi koji su propagirali militarizaciju društva, a 1911. stvorena je tajna oficirska organizacija "Ujedinjenje ili smrt" koja je preko svog lista "Pijemont" obznanjivala srpskom narodu "vrednosti i ciljeve na kojima će raditi". Zato bi se, po autorici, "zlatno doba demokracije" prije moglo nazvati "zlatnim dobom" srpskog nacionalizma, ratništva i militarizma. Opasni i megalomanski stereotipi, koji nastaju mitologiziranjem, posebno u vremenima krize mogu postati problematični "primjeri za ugled".

Ova knjiga detaljnije razotkriva mitotvorne obrasce u korijenu srpske politike. Razmatrajući preovlađujuću retoriku mistike političke svijesti, krajem XIX i početkom XX stoljeća, iza koje su stajali precizno definirani politički ciljevi, određeni nacionalni program, čija je personifikacija bio Nikola Pašić, koji je objašnjavao kako je za njega nacionalna sloboda cijelog srpskog naroda bila veći i jači ideal, nego što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini Srbiji, autorica ukazuje na popa Milana Đurića, čuvenog radikala, njegove gromke nastupe u srpskom parlamentu u godinama pred izbijanje Prvog svjetskog rata. Zadatak učitelja u Srbiji, bio je, po njemu, uvijek da "vaspitava decu, da znaju zavetnu misao, kosovske junake... da vaspitavaju podmladak kako će kao budući građani pokajati Kosovo i stvoriti Veliku Srbiju", odnosno da majka čuva ovce ili žanje ječam i pšenicu, "ali svom sinčiću peva i sprema ga, da sveti Kosovo, da stvori veliku Srbiju". Govoreći 1908. povodom aneksije Bosne i Hercegovine, Đurić je poručivao: "Srpski narod robovao je i borio se... samo da osveti Kosovo, i da raskomadano Srpstvo oslobodi... taj amanet kosovski u početku prošlog veka podigao je naše pretke... Mi ne smemo stajati skrštenih ruku, kad nam se čupa iz nedara srce srpskoga naroda... Bosne, stare srpske kraljevine i Hercegovine – vojvodine Sv. Save". Partijska država, kao stalna težnja Radikalne stranke, predstavlja najpostojaniju tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila „duboke korene, nadživela sve ideološke mene Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji“.

Organicističko shvatanje nacije proteže granice koje treba dostignuti do posljednjeg soplemenika. Jovanu M. Žujeviću, izaslaniku srpske vlade u Francuskoj na kraju Prvog svjetskog rata, zastupniku upravo ovakve srpske imperijalne politike, tadašnji francuski ministar inostranih poslova je kazao: "Gospodine, gdje ste vi vidjeli glavu u kojoj je pod kapom svaki pramen kose?". Ideologije se lahko ne mijenjaju. Većina srbijanskih političara nakon 1918. nije mogla prevazići svoja nacionalna ograničenja, niti je mogla da prihvati

da u novoj, složenoj i osjetljivoj višenacionalnoj zajednici – Kraljevini SHS, nisu mogla važiti ista pravila političke igre kao u maloj ali homogenoj, pretkumanovskoj Kraljevini Srbiji. Analitičari kazuju da nije moguće jednoznačno definirati nacionalne ciljeve, ma kako historija podučavala: nikakav njen tok „a posebno onaj povoljan, ne može da se naruči“ (S. Jauković). Dilema – „srpska“ ili „srbijanska“ politika, ili, kako autorica navodi „moderna ili Velika Srbija“, samo je prividno izgubila značaj nakon 1918. godine. U trenucima krize jugoslavenske države uvijek je iznova revitalizirana. Svaka ustavna promjena izazivala je, u socijalističkom periodu, otpor u Srbiji, ali nijedan takav kao Ustav iz 1974. koji je bio posljednji pokušaj održanja Jugoslavije kao složene države. Ustavna revizija krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX stoljeća aktuelizirala je srpsko nacionalno pitanje i rezultirala formuliranjem svesrpske nacionalpolitičke platforme kao jedine prihvatljive alternative centralističkoj Jugoslaviji. Konceptija Jugoslavije kao sporazumne zajednice, kao i politika „moderne Srbije“ i „srbijanske politike“ koju su u Srbiji simbolizirali liberali Marka Nikezić, eksplicite odbacujući stav da se prava Srba u drugim jugoslavenskim republikama brane u Beogradu, izgubila je, prethodno, svoju historijsku bitku: nije „prevazišla pojedinca“, niti je postala orijentacija. Srbija je odbacila nacionalni program liberala, a sa njim i njihov modernizatorski projekat koji je od nacionalnog bio nerazlučiv. Ironija novije srpske historije, iznosi Olga Popović-Obradović, je u tome da je upravo pod okriljem srpskih liberala, u atmosferi dotada nepoznatih sloboda u poratnoj Jugoslaviji, rekonolidiran srpski nacionalistički projekat koji će srušiti i same liberale, a zatim i Jugoslaviju. I što je najznačajnije – poraziti „modernu Srbiju“. Srbija je osamdesetih godina prošloga stoljeća posrnula u antimoderizam: ključno pitanje je tada bilo: kolika, a ne kakva država. Autorica ustvrđuje da znamenita Osma sjednica CK Srbije nije bila nimalo bezazlen događaj u historiji Jugoslavije, daleko od prostog unutarpartijskog obračuna u borbi za vlast, da je, zapravo označila radikalan otklon od dotadašnje nacionalne politike srpskih komunista i početak realiziranja drugog, suprotnog – etnonacionalističkog i velikodržavnog programa, koga je tada poraženi Ivan Stambolić nazvao „memorandumskom“ politikom i već na samom početku zla ocijenio kao „In memoriam“ Jugoslaviji. To je bio stari srpski nacionalni program, onaj koji je prethodio pobjedi komunista 1945. i koji je oživljen nakon 1974. godine. Bilo je to odbacivanje politike unutarjugoslavenskog dogovora i usvajanje politike srpske dominacije Jugoslavijom, makar i po cijenu rata i zločina. Tada je parola „osvete Kosova“ ponovo postala ratni poklič.

Srpski nacionalizam je, po mišljenju dr. L. Perović, uvijek bio privržen jednakosti, sabornosti, narodnoj državi koja je isto što i društvo. Zaostalost se

poistovjećivala sa identitetom, dok je nedostatak osjećaja za modernizaciju nadoknađivan mitom o stranim zavjerama. Evropa nije trauma srpskih masa već srpske elite. Modernizacija nije potreba da se liči na druge, već da bi se među drugima živjelo ravnopravno. Srbija je, po mišljenju autorice, politiku modernizacije izjednačavala sa nerazumijevanjem nacionalnog interesa Srba, a nosioce takve politike prepuštala zaboravu. Neke od njih je, „ne uspevajući da ih drukčije zaustavi, i fizički eliminisala“ (str. 449). Narodi, države i političari, u principu, malo toga uče od historije. Olga Popović-Obradović piše da je preovlađujuća društvena svijest srpskog naroda „duboko arhaična, da njom dominira agrarno-kolektivistički mentalitet sa izrazito autoritarnom političkom kulturom, indiferentnost prema individualnim pravima i slobodama, netolerancija prema drugom i drukčijem i iznad svega strah od modernizacije“ (str. 53). Ubistvo premijera Zorana Đinđića 2003. ima identičnu ideološku, antievropsku pozadinu, kao i ubistvo 1903. posljednjeg kralja iz dinastije Obrenovića. U Srbiji, iznosi autorica, postoji tradicionalna opsesija ustavima, teško objašnjiva vjera da se upravo preko njih mogu zaustaviti i preusmjeravati autentični historijski procesi. Uz istodobno neobično povjerenje u životne moći ustava postoji i krajnji nemar, čak indiferentnost prema elementarnoj ustavnosti i zakonitosti; jedna paradoksalna kombinacija fasciniranosti ali i nipodaštavanja ustavne norme.

Olga Popović-Obradović je „srpski slučaj“ promatrala u historijskom, socijalnom i kulturnom kontekstu balkanskih naroda, pa je i sam komunistički poredak situirala u taj kontekst. Bila je svjesna da je federativna formula bila jedina racionalna ideja, pretpostavka složenih, multietničkih društava, kao što je bila Jugoslavija – „zbira različitosti“, u kojoj „biti zajedno“ nije značilo i „biti isto“. Srpska identifikacija sa Jugoslavijom kao vlastitom državom u kojoj žive i drugi narodi bila je osnova sukoba i njenog razaranja. Latentni otpor složenoj državi koja nije mogla počivati na argumentima sile, već na načelima ravnopravnosti, u Srbiji je postao otvoren kada je komunistički režim izgubio legitimacijski osnov. Autorica ustvrđuje da je u Miloševićevom režimu izvršena institucionalna reforma kojoj se ne može poreći da je, „bez obzira na brojne manjkavosti, stvorila osnovne ustavne pretpostavke za uspostavljanje modernog demokratskog poretka. Uvedeno je načelo podele vlasti, višepartijski sistem, neposredni izbori, uspostavljen parlament i liberalizovani mediji; čak je i ministar vojske prvi put u istoriji Srbije imenovan iz redova građanskih lica“. Međutim, umjesto da utru put uspostavi pluralističke demokratije, tržišne ekonomije i vladavine prava, „moderne političke institucije poslužile su kao mimikrija za pokrivanje, odnosno svojevršno legitimisanje jednog totalnog arhaičnog, antimodernog političkog projekta koji je uz to još bio i zločinački.

Pitanje državnih granica i etnička homogenizacija definisani su kao primarni interes srpskog naroda, pred kojim sloboda pojedinca kao vrednost ili nestaje ili, u najboljem slučaju, ima tek drugorazredni značaj“ (str. 325). Ona 1993. zaključuje da nakon posljednjih ratova na Balkanu nije više moguća jugoslavenska država, da jugoslavenski narodi moraju rješavati nacionalno pitanje van zajedničkih državnih okvira, te da je životni interes srpskog naroda da, „sa svoje strane, za rešenje tog pitanja u budućnosti uobliči program koji će isključivati rat kao način njegovog ostvarenja“ (str. 437).

U Srbiji je, tokom dramatičnih Miloševićevih “godina raspleta”, javna i kritička djelatnost nosila svojevrсни rizik i često se doimala kao usamljeni glas “vapajućeg u pustinji”. Huk populizma nadjačavao je glasove razuma. U svijetu palanke, navode pisci, važnije je dobro se držati ustaljenih običaja nego biti ličnost. Na Balkanu je inače izražena sklonost ka ostrakizmu intelektualaca, ka lahkoći zaborava umnih i istaknutih, nerijetko progonjenih i omalovažavanih. Pred složenim izazovima kraja XX stoljeća, Olga Popović-Obradović se intelektualno angažirala i izvan svoje struke, dajući doprinos da se na te izazove, u atmosferi militarizirane i nacionalizmom ostrašćene društveno-političke kulture, daju racionalniji odgovori. Postavlja jasna pitanja o krivici i odgovornosti za zločine počinjene u ime srpskog naroda tokom „postjugoslavenskih ratova“: „Pitanje svih pitanja jeste u tome da li ćemo priznanje i osudu zločina interiorizovati kao svoj sopstveni moralni zakon, te da li ćemo opstati kao ljudi. Ukoliko to izostane, zločin će postati sastavni deo našeg identiteta i Srbija nikad neće postati normalna zemlja. Ali, za unormaljivanje Srbije neophodno je i političko prosvećivanje, na prvom mestu razumevanje suštine politike i ideologije koja je završila u zločinu. To je politika koja je nužno odvela u genocid, koja je zapravo sama genocidna... Legitimisanje takve politike je put u budući rat i genocid. Dok se to ne shvati i ne prizna, i dok se takva politika i ideologija ne delegitimišu u Beogradu, ne možemo reći da je politika genocida postala deo naše prošlosti“ (str. 497). To suočavanje je svakako i moralno pitanje. Indiferentnost prema zločinima iz bliske prošlosti može se smatrati posljedicama nepostojanja političke volje, organiziranog poricanja od strane državnog vrha, potrebe za neuznemiravanjem i zaboravom koja je emotivno lakša od iskrenog pogleda u počinjena nedjela. Ne pristajući na sveopće posrnuće Srbije, o čemu svjedoče i intervjui objavljeni u ovoj knjizi, vjerujući u misiju liberalnog srpskog intelektualca, reagirala je iz perspektive historičara. Tako, između ostaloga, ukazuje da se, pod pokroviteljstvom profesionalne historiografije, odvijao neviđeni revizionizam u nauci, “čiji je glavni cilj obezvjeđivanje antifašističkog nasleđa, a glavna okosnica primitivni antikomunizam i rehabilitovanje četništva kao najprečišćenijeg istorijskog oblika etnonacionalne velikodržavne ideologije”.

I Dobrica Ćosić upozorava 2011. da je kama bila „glavno oružje te bradate vojske pod šubarama“. Zakoni o njihovoj rehabilitaciji predstavljaju kršenje obavezujućih međunarodnih normi o kažnjavanju zločina protiv čovječnosti po kojima nema zastarjelosti krivičnog gonjenja za takva djela. Problematično je svako naknadno legaliziranje političkog i kriminalnog nasilja, pretvaranje nečasnih djela u pozitivnu historiju.

Predmet sjećanja jedne nacije u manjoj mjeri ovisi „od njene prošlosti nego od njene sadašnjosti“, koja određuje javno sjećanje. Kolektivna prošlost se, sa specifičnim nacionalnim kodovima percepcije, uveliko razlikuje od objektivnog historiografskog znanja. Svaka nacija istovremeno je sazdana kao zajednica kolektivnog pamćenja i zaborava. Organizirani zaborav je svjestan, namjeran čin, vođen interesima. Dogmatska historiografija, kao i tvorci mitova još uvijek znaju da čuvaju čitave legende u „interesu naroda“, odnosno politike i epohe, oblikujući popularna shvatanja i ignorirajući „nepodobna“ stručna tumačenja. Tvorci zamišljenih historija i sami se zavaravaju da je prošlost bila upravo onakva kako im se čini da je trebala biti. Granica, između onoga što se u davni doista mislilo i onoga što se danas vjeruje da se nekada mislilo, nestaje. Mukotrpan je put od ukorijenjenih zabluda do svijesti koja nije bazirana na mitovima i predrasudama, uvriježenim stavovima, tvrdokornim uvjerenjima, interesnim manipulacijama, već na racionalnom i objektivnom sagledavanju historijskih shvatanja. Politika, pak, nerijetko mijenja historijski kontekst i prilagođava ga potrebama sadašnjosti, nastojeći da historiografija ostane njen instrument. Mnogi događaji, stvarni ili fiktivni, zato ne prolaze, ne postaju historija, već se „gomilaju i sakupljaju u akumulaciono jezero inercije koje guši svaku autentičnost sadašnjosti“ (S. Basara). Nacionalistička indoktrinacija štetno utiče na naučnu interpretaciju. Problematično je shvatanje historiografije ne kao nauke, već kao servisa tekuće nacionalne politike koji proizvodi izolirane, samodovoljne „istine“. Nauka, upozoravaju sociolozi, ne trpi pluralizam istina, „već ih hijerarhizuje“. Kritičko promišljanje značajan je uslov za racionalno djelovanje i uspostavu vrijednosnih sistema. Kao što pokazuje i ova knjiga nema alternative bez sadržajne samoanalize, bez izgradnje historijske svijesti i sposobnosti samostalnog kritičkog shvatanja i tumačenja prošlosti. Tabui pripadaju ideologijama.